

Katarzyna Smereczyńska

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0003-5168-6380>

Starszy Bibliotekarz,
Narodowa Biblioteka Ossolineum,
Zakład Narodowy im. Ossolińskich
(Wrocław, Polska)

katarzyna.smereczynska@ossolineum.pl

УДК 351.751.5:070.18]:027.54(438.26)"19"

**WROCLAWSKIE CZASOPISMA DRUGIEGO
OBIEGU Z LAT 1978–1990 W ZBIORACH
NARODOWEJ BIBLIOTEKI OSSOLINEUM**

DOI 10.37222/2786-7552-2025-7-6

За часів комунізму свобода слова та вираження поглядів була суворо обмежена державою, а офіційні ЗМІ підлягали цензурі. У відповідь на це, у 1970-х та 1980-х рр. спостерігався розквіт незалежних видавничих ініціатив, які зазвичай називають підпільною пресою (другим накладом) або бездебетною пресою. Ці підпільні видання служили важливими інструментами для поширення нецензурованої інформації та інтелектуального опору. Метою цього дослідження є розробка комплексного каталогу підпільних періодичних видань, що зберігаються в Національній бібліотеці Оссолінеума (НБО), та підвищення їх доступності для дослідників і читачів. Колекції Оссолінеума не лише зберігають широкий спектр періодичних видань, опублікованих поза офіційними державними структурами, але й надають важливе розуміння соціальної, політичної та культурної динаміки опозиційних рухів у комуністичну епоху. Цей короткий виклад слугує прелюдією до ширшої дослідницької ініціативи, розпочатої у 2025 р. Відділом нових серійних видань Бібліотеки Оссолінеума. Проект підкреслює унікальний характер підпільної колекції Національного Банку Польщі та її важливість для майбутніх досліджень історії цензури, опору та незалежного видавництва в Польщі ХХ ст.

Ключові слова: другий наклад, бездебет, цензура, Польська Народна Республіка, підпільна преса, Оссолінеум, періодичні видання, бібліотечні колекції.

W okresie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej wolność słowa i swoboda wypowiedzi były ściśle kontrolowane przez państwo, a oficjalne media podlegały cenzurze (Habielski, 2009). W odpowiedzi na ograniczenia informacyjne oraz propagandę komunistycznego reżimu, w latach 70. i 80. XX wieku zaczęły powstawać niezależne inicjatywy wydawnicze, określane mianem «drugiego obiegu» lub «bibuły» (Rudka, 2001, p. 9; Błażejowska, 2010, p. 9–11). Przyjęto również określenie bezdebit, które odnosiło się do braku debitu (zgody na wydawanie) Głównego Urzędu Kontroli Prasy przy Ministerstwie Bezpieczeństwa Publicznego (Rudka, 2001, p. 15). Na polskim gruncie badawczym nie przyjął się termin samizdat, pierwotnie wywodzący się z ZSRR i używany powszechnie w innych krajach dawnego bloku wschodniego. Pojęciem tym określa się wszystkie nielegalne druki niezależnie od metody ich wytwarzania. W Polsce termin ten stosowany jest głównie do opisu zagranicznych wydawnictw niezależnych (Olaszek, 2016, p. 15). Tematyka prasy niezależnej w bloku wschodnim cieszy się powszechnym zainteresowaniem polskich, jak i zagranicznych badaczy nauk humanistyczno-społecznych (Błażejowska, 2010; Marcinkiewicz & Ligarski, 2010; Kind-Kovács & Labov, 2013; Gasztold-Señ et al, 2016).

Czasopisma tworzone poza oficjalnym obiegiem wydawniczym stały się istotnym narzędziem walki o wolność i prawdę, dokumentując rzeczywistość społeczną, polityczną i kulturalną, której próżno było szukać na łamach prasy reżimowej. Były symbolem oporu intelektualnego i obywatelskiego, a zarazem świadectwem determinacji różnych środowisk opozycyjnych.

Przyjęta w niniejszym tekście tematyka i cezura czasowa są pokłosiem kwerendy przeprowadzonej w zbiorach czasopiśmiennych Narodowej Biblioteki Ossolineum [dalej: NBO]. Według historyka Szczepana Rudki, pierwsze wrocławskie czasopismo bezdebitowe ukazało się w 1973 r. (Rudka, 2001, p. 167), jednakże w zasobach NBO znajdują się jedynie tytuły wychodzące od 1978 r. Badacz problematyki Roman Wróblewski zaznaczył, że w latach 1976-1990 ukazywało się 746 wrocławskich tytułów bezdebitowych (Wróblewski, 2010, p. 161). Należy pokreślić, iż przytoczona wartość może w przyszłości ulec zmianie, dzięki stale prowadzonym badaniom w tym zakresie. Obecnie w zasobie NBO potwierdzonych i w pełni

skatalogowanych w komputerowym katalogu bibliotecznym ALMA znajdują się 294 wrocławskie tytuły bezdebitowe.

Niniejszy tekst stanowi jedynie przyczynek do szerszego opracowania tytułowej problematyki. Prace nad tym zagadnieniem rozpoczęto decyzją Działu Nowych Druków Ciągłych Biblioteki Ossolineum, dopiero w bieżącym roku. Celem tych działań jest opracowanie pełnego katalogu obejmującego wszystkie wspomniane pisma drugiego obiegu znajdujące się w zasobach NBO, także z uwzględnieniem wydawnictw pochodzących z całego terytorium Polski. Zasadniczym celem projektu jest ujednolicenie zawartości, tj. rekordów bibliograficznych czasopism drugiego obiegu we wspomnianym katalogu o brakujące informacje, przede wszystkim o tożsame hasła przedmiotowe.

W publikacji *Skarbiec. 200 lat Ossolineum* przedstawiono, na podstawie wspomnień ówczesnych pracowników, sposób gromadzenia tego typu materiałów w latach 1979–1989. Nabywanie czasopism drugiego obiegu odbywało się na bieżąco, dzięki zaufanym kontaktom, za nieoficjalnym przyzwoleniem Bernarda Janusza Albina, ówczesnego dyrektora Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu [dalej: ZNiO]. Nabytki te nie były wpisywane do ksiąg akcesyjnych ani inwentarzowych, tylko odkładane «do szafy» na tzw. wolnych sygnaturach (Markowska, 2017, p. 297–302). Do ich katalogowania przystąpiono dopiero po transformacji ustrojowej, ale nie jest znana dokładna data rozpoczęcia formalnego katalogowania materiałów. Z czasem tytuły te przyjmowano do zasobu w formie darów, rzadziej wymian międzybibliotecznych.

Prasę drugiego obiegu można podzielić na kilka lub kilkanaście kategorii tematycznych wraz z układem chronologicznym. Szczegółowo dokonał tego S. Rudka, który wydzielił 5 przedziałów czasowych: 1973–1977, 1978 – 31.08.1980, 01.09.1980 – 12.12.1981, 13.12.1981 – 05.04.1989, 05.04.1989 – 31.12.1989. W ramach tego podziału, badacz wyszczególnił dokładne kategorie, sortując je według wydawców, grup docelowych i tematyki (Rudka, 2001). Na potrzeby niniejszego wstępnego opracowania klasyfikacja ta została uproszczona i dodatkowo wydzielono w niej przedział czasowy obejmujący tylko stan wojenny. Wprawdzie okres obejmujący lata 1981–1989 jest uzasadniony merytorycznie, jednakże na potrzeby przyszłych

przedsięwzięć naukowych został on dodatkowo wyróżniony. Poniżej zamieszczono uproszczoną klasyfikację wrocławskich czasopism bezdebitowych w zbiorach NBO. Liczby w nawiasach oznaczają kontynuacje tytułów z poprzedniego okresu. Za wiodący przedział uznano ukazanie się pierwszego numeru. Tylko *Biuletyn Dolnośląski* (sygn. 986.219) ukazywał się we wszystkich podanych przedziałach.

Bieżące opracowywanie zbiorów nastrocza licznych trudności, wynikających przede wszystkim z braku technicznych informacji dotyczących poszczególnych tytułów tj. instytucji sprawczych, wydawców, redaktorów oraz dokładnego czasu ukazywania się wspomnianych czasopism. Występowały przypadki, w których zapisy opublikowane w tematycznych bibliografiach fachowych (Kamińska, 1988; Konderak, 1990; Rudka, 1992; Konderak, 1998; Skwirowska, 2001) nie pokrywały się z faktycznym stanem zasobu NBO, bądź publikacje te nie wykazywały wybranych tytułów posiadanych przez Bibliotekę, np. *Serwis Informacyjny UKZ NZS* (sygn. 989.476) oraz *Głos Uniwersytetu: pismo społeczności akademickiej* (sygn. 986.652). Z czasem okazywało się, że dane wydawnictwo ciągle lub jego konkretne numery znajdują się jedynie w NBO (50 tytułów) – bądź tylko w jednej jeszcze bibliotece w Polsce (57 tytułów). Przykładem tego są *Bibuła Studentów Akademii Rolniczej we Wrocławiu* (sygn. 986.322), *Biuletyn Wojenny Komitetu Obrony Solidarności* (sygn. 987.283) czy *Solidarność Internowanych* wydawana przez Kooperatywę Wydawniczą KLIN (sygn. 986.913). Tego rodzaju «odkrycia» sprawiają, że zbiory czasopism drugiego obiegu w NBO zyskują na unikalności i stanowią nieocenione źródło historyczne do badań naukowych prowadzonych nad dziejami PRL.

Przedstawione w Tabeli 1 dane wpisują się w ówczesny ogólnopolski trend wydawniczy (Friszke, 2007, p. 265–271). Zwiększone możliwości pozyskiwania tego typu materiałów wynikały przede wszystkim ze stale rozwijającej się od lat 80. XX w. siatki konspiracyjnej: drukarni, wydawców i kolporterów. Należy nadmienić, iż pracownicy ZNiO należeli do licznych organizacji opozycyjnych, w tym, Klubu Samoobrony Społecznej we Wrocławiu, Komisji Zakładowej przy Bibliotece oraz struktur regionalnych NSZZ «Solidarność» we Wrocławiu (Markowska, 2017, p. 297–299). Niewątpliwie ułatwiło to bieżące pozyskanie czasopism drugiego obiegu.

Tabela 1. Uproszczona klasyfikacja wrocławskich czasopism bezdebiutowych z lat 1978-1990 w zbiorach NBO

	1 9 7 8 - 31.08.1980	01.09.1980- 12.12.1981	13.12.1981- 22.07.1983	23.07.1983- 05.04.1989	06.04.1989- 1990	Łącznie:
NSZZ «Solidarność» i grupy związane	1	13 (1)	20 (3)	17 (7)	1 (7)	52 (18)
Zakładowe	0	22	22 (1)	21 (16)	2 (6)	67 (23)
Studenckie	8	28 (4)	4 (1)	24 (3)	4 (6)	68 (14)
Tzw. młodzieży szkolnej (liceum, technikum, zasad-pieczę szkoły zawodowe)	0	6	2	23 (2)	1 (4)	32 (6)
Inne grupy (polityczne, wyznaniowe, gospodarcze, artystyczne i inne)	3	1 (1)	8	27 (2)	11 (7)	50 (11)
Solidarność Walcząca	0	0	6	7 (3)	0 (3)	13 (6)
Niezwiązane z żadnymi ugrupowaniami (wydania indywidualne, literacko-kulturalne)	3	2 (1)	2	5 (1)	0 (3)	12 (5)
Łącznie:	15	72 (7)	64 (5)	124 (35)	19 (36)	294 (83)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych kwereńd oraz tematycznych bibliografii fachowych

(Rudka, 2001, Skwirowska, 2001).

Przeprowadzona kwerenda, której efektem jest zaprezentowana tabela, wykazała, że zbiory wrocławskich czasopism bezdebitowych NBO należą do największych w Polsce. Stanowi to również potwierdzenie obserwacji badaczy, wedle których, kolekcja ogólnopolskich tytułów drugiego obiegu w Bibliotece jest jedną z najliczniejszych w kraju (Rudka, 2001, p. 11; Szmytkowska, 2016, p. 195; Błażejowska, 2010, p. 13). Przedstawione wartości mogą ulec zmianie wraz z dalszym rozwojem prac oraz ewentualnych nowych darów. Ujednolicenie katalogu komputerowego ALMA sprawi, że materiały te będą szerzej dostępne dla potencjalnych czytelników oraz badaczy problematyki. Celem NBO jest dbanie o ruchome dziedzictwo materialne Polski będące świadectwem trudnych i złożonych dziejów kraju. Biblioteka podtrzymuje tradycje gromadzenia czasopism konspiracyjnych, ze szczególnym uwzględnieniem wrocławskiej prasy bezdebitowej okresu PRL.

References

- Błażejowska, J. (2010). *Papierowa Rewolucja. Z dziejów drugiego obiegu wydawniczego w Polsce 1976-1989/1990*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej [in Polish].
- Friszke, A. (2007). *Przystosowanie i opór. Studia z dziejów PRL*. Warszawa: Biblioteka «WIEŹI» [in Polish].
- Gasztold-Seń, P., Jarska, N. i Olszek, J. (2016). *Drugi obieg w PRL na tle samizdatu w państwach bloku sowieckiego po 1956 roku*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej [in Polish].
- Habielski, R. (2009). *Polityka historyczna mediów w Polsce w XX wieku*. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne [in Polish].
- Kamińska, J. [pseud. zbior.] (1988). *Bibliografia publikacji podziemnych w Polsce = Bibliography of underground publications in Poland: 13 XII 1981-VI 1986*. Paris: Editions Spotkania [in Polish].
- Kind-Kovács, F. & Labov, J. (2013). *Samizdat, tamizdat, and Beyond Transnational Media During and After Socialism*. Berghahn Books [in Polish].
- Konderak, A. (1990). *Bibliografia prasy Solidarności: 28.VIII.1980–12. XII.1981*. Lublin: Oficyna Wydawnicza Fundacji Solidarności Regionu Środkowowschodniego [in Polish].
- Konderak, A. (1998). *Bibliografia prasy opozycyjnej w PRL do wprowadzenia stanu wojennego*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej [in Polish].
- Marcinkiewicz, M. i Ligarski, S. (2010). *Papierem w system. Prasa drugoobiegowa w PRL*. Szczecin: Instytut Pamięci Narodowej [in Polish].
- Markowska, M. (2017). *Skarbiec. 200 lat Ossolineum*. Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum [in Polish].

Olaszek, J. (2016). Drugi obieg wydawniczy w PRL i samizdat w innych państwach bloku sowieckiego: podobieństwa, różnice, wzajemne wpływy. W P. Gasztold-Seń, N. Jarska i J. Olaszek, *Drugi obieg w PRL na tle samizdatu w państwach bloku sowieckiego po 1956 roku*, 15–57. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej [in Polish].

Rudka, S. (1992). *Wrocławskie pisma bezdebitowe 1973–1990: bibliografia*. Wrocław: Mimex [in Polish].

Rudka, S. (2001). *Poza Cenzurą. Wrocławska Prasa Bezdebitowa 1973–1989*. Warszawa-Wrocław: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Skwirowska, S. (2001). *Bibliografia niezależnych wydawnictw ciągłych z lat 1976–1990*. Warszawa: Biblioteka Narodowa [in Polish].

Szmytkowska, B. (2016). Karton z bibułą. Kolekcje pism drugiego obiegu jako źródło do badań nad siecią kolportażu i środowiskami opozycji na wybranych przykładach. W P. Gasztold-Seń, N. Jarska i J. Olaszek, *Drugi obieg w PRL na tle samizdatu w państwach bloku sowieckiego po 1956 roku*, 181–200. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej [in Polish].

Katarzyna Smereczyńska

Starszy Bibliotekarz,
Narodowa Biblioteka Ossolineum,
Zakład Narodowy im. Ossolińskich
(Wrocław, Polska)

WROCLAW UNDERGROUND MAGAZINES FROM 1978-1990 IN THE COLLECTIONS OF THE OSSOLINEUM NATIONAL LIBRARY

During the era of the Polish People's Republic, freedom of speech and expression was strictly limited by the state, and official media outlets were subject to censorship. In response, the 1970s and 1980s saw the rise of independent publishing efforts, commonly referred to as the second circulation (*drugi obieg*) or *bezdebit* press. These underground publications served as essential tools for the dissemination of uncensored information and intellectual resistance. This study aims to develop a comprehensive catalogue of second circulation periodicals held by the Ossolineum National Library (NBO) and to enhance their accessibility for researchers and readers. The Ossolineum's collection not only preserves a wide range of periodicals produced outside official state structures but also provides crucial insight into the social, political, and cultural dynamics of opposition movements in the PRL period. This abstract constitutes

an introduction to a larger research initiative launched in 2025 by the Department of New Serial Publications at the Ossolineum Library. The project highlights the unique nature of the NBO's second circulation holdings and their relevance to future academic studies focused on the history of censorship, resistance, and independent publishing in 20th-century Poland.

Keywords: second circulation, bezdebit, censorship, Polish People's Republic, underground press, Ossolineum, periodicals, library collections.